

منزلگاه بعد

قسمت اول: کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی: آشنایی با جهان برزخ و توانایی تبیین رابطه آن با دنیا و آخرت
- ۲- اهداف آموزشی:
 - شناخت جهان برزخ به عنوان عالم میان دنیا و آخرت
 - شناخت رابطه دنیا با برزخ و آخرت و توضیح و تبیین آن رابطه.

ب) پیش‌دانسته‌ها

این درس، دربارهٔ برزخ است. دانش‌آموز در دورهٔ راهنمایی با عالم پس از مرگ آشنا شده است و می‌داند که پس از مرگ وارد مرتبه‌ای به نام برزخ می‌شود. هم‌چنین می‌داند که در برزخ نوعی نعمت و راحتی یا عذاب و سختی هست اما از کیفیت آن اطلاع چندانی ندارد.

ج) اصطلاحات علمی درس

- ۱- برزخ؛ در لغت به معنای واسطه و حائل میان دو چیز است. در قرآن کریم، برزخ به معنای حائل و واسطه به کار رفته است. خداوند در سورهٔ «الرحمن» می‌فرماید:

«مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ
بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ»

«اوست که دو دریا را با هم در آمیخت میان آنها فاصله‌ای است که به حدود

یک‌دیگر تجاوز نمی‌کنند» (الرحمن، ۱۹ و ۲۰)

آیهٔ زیر نیز اصطلاح برزخ به معنای عالم بین دنیا و آخرت به کار رفته است.

«... وَ مِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (مؤمنون، ۱)

۲- تَوْفَى؛ به معنای دریافت کامل و تمامی یک چیز است. قرآن کریم درباره کیفیت مرگ از اصطلاح تَوْفَى استفاده می‌کند. از این بیان معلوم می‌شود که در هنگام مرگ، چیزی به تمامه توسط فرشتگان دریافت می‌شود. آن چیز، حقیقت وجود انسان، یعنی نفس و روح اوست. در برخی آیات، تَوْفَى به خدا و در برخی دیگر به فرشتگان الهی نسبت داده شده است؛ زیرا عمل تَوْفَى به فرمان الهی و با کارگزاری فرشتگان صورت می‌گیرد.

۳- اعمال ماتقَدَّم؛ اعمالی است که انسان در دوره حیات خود انجام داده و تا قبل از مرگ برای خود آماده کرده است. این اعمال، که مقدم بر مرگ انسان‌اند، «اعمال ماتقَدَّم» نامیده می‌شوند.

۴- آثار ماتأخَّر؛ آثار کارهایی است که پس از مرگ انسان، ادامه دارد و به حساب او نوشته می‌شود. این آثار نتیجه اعمال قبلی انسان است؛ برای مثال می‌توان به انسانی که فرزندی صالح تربیت می‌کند اشاره کرد؛ وقتی این فرزند صالح کارهای خوبی انجام می‌دهد، حسناتی به حساب پدر یا مادرش هم نوشته می‌شود. هم‌چنین، کسی صدقه جاریه‌ای را پایه‌گذاری می‌کند؛ تا وقتی که مردم از آن صدقه بهره‌مند می‌شوند، حسناتی برای او ثبت می‌شود، اگرچه از دنیا رفته باشد. اگر کسی سنت‌های بدی هم پایه‌گذاری کند، همین وضع را خواهد داشت. لذا قرآن کریم می‌فرماید که انسان‌ها در قیامت متوجه این دو دسته اعمال می‌شوند؛ اعمالی که پیش‌فرستاده‌اند و آثار اعمالی که پس از مرگ کسب کرده‌اند.

«يُتَوَلَّوْنَ الْإِنْسَانَ بِمَا قَدَّمَ وَ أَخَّرَ»؛ آن روز انسان به آنچه پیش می‌فرستاده

و آنچه پس از خود کسب کرده است، باخبر می‌شود (قیامت، ۱۳)

د) ارتباط با درس قبل

پس از طرح بینش انسان‌ها درباره مرگ و معاد، در درس پنجم و استدلال بر ضرورت معاد در درس ششم، اکنون نوبت به تشریح و تبیین مراحل بعد از مرگ می‌رسد. آگاهی نسبت به این مراحل و پیوستگی میان حوادث قبل و بعد از مرگ سبب می‌شود که انسان برای کسب آمادگی حضور در جهان دیگر بکوشد. هدف اصلی از آموزش درس معاد نیز همین تأثیر عملی است و گر نه صرف اطلاع از پیچیدگی‌ها و اسرار آن جهان، گره‌گشای مشکلی نخواهد بود.

از این رو، در این درس به عالم پس از مرگ و کیفیت حضور در این عالم و در درس بعد، به عالم آخرت و کیفیت حضور در آن جهان می‌پردازیم.

هـ) محورهای اصلی درس

- ۱- قرآن کریم می‌فرماید که پس از مرگ و قبل از قیامت، انسان وارد عالمی به نام «برزخ» می‌شود.
- ۲- در دورهٔ برزخ، بدن دنیایی انسان حیات خود را از دست می‌دهد اما روح فعالیت آگاهانهٔ خود را دارد.
- ۳- پیشوایان معصوم ما - صلوات‌الله‌علیهم - دربارهٔ سرنوشت مؤمنان و کافران در برزخ، ما را راهنمایی کرده‌اند.
- ۴- از آیات قرآن کریم و کلام معصومان (ع) به‌دست می‌آید که بهره‌ای از بهشت و جهنم آخرت در برزخ به‌ترتیب نصیب مؤمنان و کافران می‌شود.
- ۵- در دورهٔ برزخ پروندهٔ اعمال انسان‌ها باز است و آثار کارهایی که در دنیا انجام داده است، به او می‌رسد.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی - یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد تعیین شده، از درس قبل ارزشیابی به‌عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

این درس آغاز بحث دربارهٔ ورود به عالم پس از مرگ است. سخن گفتن دربارهٔ این عالم برای دانش‌آموزان جذابیت‌های خاص خود را دارد. آنان می‌خواهند از کیفیت و چگونگی آن عالم و ربط آن با دنیا چیزهایی بدانند؛ به‌خصوص، به دنبال داستان‌هایی از سرگذشت آدم‌هایی هستند که به آن عالم رفته‌اند و در خواب دیگران آمده‌اند یا خودشان خواب‌هایی دربارهٔ آن عالم دیده‌اند. هم‌چنین، سخنان پیشوایان برایشان شنیدنی و جذاب است.

البته به این نکتهٔ بسیار مهم باید توجه کنیم که داستان‌های حاوی اغراق‌گویی و صحنه‌های ترسناک، برای این سنین مناسب نیست. بهتر است در این گونه موارد، به نقل داستان‌های معتبر و قابل

استناد بسنده شود. هم‌چنین می‌توان از کلمه‌ها و جمله‌های هشداردهنده کمک گرفت. از موارد زیر نیز می‌توان استفاده کرد.

۱- کلام امام علی (ع)

إِنَّ الْعَاقِلَ مَنْ نَظَرَ فِي يَوْمِهِ لِغَدِهِ وَ سَعَى فِي فِكَاكِ نَفْسِهِ وَ عَمِلَ لِمَا لَا بُدَّ لَهُ مِنْهُ
وَلَا مَحِيصَ لَهُ عَنْهُ (غررالحکم و دررالکلم، ج ۲، ص ۵۵۷)

این کلام هشدار مناسبی برای بعد از مرگ و رفتن به سوی منزلگاهی است که گریزی از آن نیست.

۲- عالمی ثروتمند و درویشی کشکول به‌دست با یکدیگر هم‌سفر شدند. عالم از ثروتش دل برید تا به سفر برود ولی نگران آن نبود. درویش کشکول را فراموش نکرده بود و دائماً نگران آن بود. معلوم شد که او از کشکول خود که دنیای او را تشکیل می‌داد، نتوانسته بود دل ببرد.

این داستان از حیث دل‌کندن از دنیا می‌تواند انگیزه‌ای برای ورود به بحث باشد.

۳- داستان رهاشدن جوجه از تخم که در پایان درس قبل آمده بود نیز برای این‌جا قابل استفاده است. اگر فرصت نشده است که این داستان در جلسه قبل طرح شود، می‌توان از آن برای آمادگی و ورود به درس جدید استفاده کرد و نسبت عالم برزخ به عالم دنیا را نشان داد.

برای این منظور می‌توان از فیلم‌هایی که مراحل تکوین دوره درون تخم و ورود به دنیا را نشان می‌دهند، بهره برد. این داستان با دو درس بعد و موضوع برزخ ارتباط دارد و می‌توان جنبه‌هایی از آن را در درس‌های بعد مطرح کرد. در صورتی که این داستان در جلسه قبل طرح شده باشد، باید با یادآوری آن و استفاده تشبیهی از آن، درس را آغاز کرد.

۴- می‌توان بحث را با طرح سؤال‌هایی درباره آینده انسان پس از مرگ آغاز کرد. سؤال‌هایی از قبیل «آیا دوران پس از مرگ دوران بی‌خبری است؟»، «پس از مرگ به کجا می‌رویم؟»، «آیا کسانی از سرنوشت انسان‌ها پس از مرگ اطلاع دارند؟» و «آیا شما چیزی درباره بستگان خود که مرده‌اند، شنیده‌اید؟»، می‌تواند انگیزه مناسب را فراهم کند؛ به‌خصوص، اگر فرصت دهیم که دانش‌آموزان درباره آن حرف بزنند و خاطرات و شنیده‌های خود را بیان کنند.

ج) اجزای تدریس

این درس دارای قسمت‌های زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	تبیین ویژگی‌های برزخ
۳	انجام فعالیت نمونه‌یابی
۴	تفکر در احادیث مربوط به برزخ
۵	انجام فعالیت پیام احادیث

۱- قرائت و ترجمه آیات

در ابتدای تدریس، آیات درس قرائت می‌شود و ترجمه‌ها تکمیل می‌گردد. همان‌طور که در روش تدریس درس اول توضیح داده شد، تلفظ صحیح حروف باید در هنگام قرائت تمرین شود. توجه شود که هنگام سؤال از درس قبل، حتماً باید آیات آن درس نیز قرائت شود و به دانش‌آموزان نمره تعلق بگیرد.

۲- تبیین ویژگی‌های برزخ

تدوین این قسمت با فعالیت دبیر و دانش‌آموزان همراه است. زیرا روبروی هر متن مربعی قرار گرفته که باید آیه مربوط به آن توسط دانش‌آموزان نوشته شود. ابتدا دبیر هر قسمت را توضیح می‌دهد و سپس از دانش‌آموزان می‌خواهد که مشخص کنند این توضیحات مربوط به کدام آیه است. ابتدا درباره کلمه «برزخ» توضیح داده شده است. در آیه ۱۰۰ سوره مؤمنون کلمه برزخ به کار رفته و مشخص شده که مربوط به بعد از مرگ تا روز قیامت است.

اولین ویژگی دوران برزخ جدایی روح از بدن دنیایی و دریافت روح توسط ملائکه و ادامه حیات او در دوره برزخ است. اما بدن دنیایی وارد خاک می‌شود و فعالیت‌های حیاتی خود را از دست می‌دهد. آیه ۹۷ سوره نساء و آیه ۳۲ سوره نحل درباره دریافت روح می‌باشند.

ویژگی دوم مربوط به گفت و گوی فرشتگان با انسان پس از مرگ است. این گفت و گو نشان می‌دهد که انسان هوشیاری خود را پس از مرگ نه تنها از دست نداده، بلکه بر آن افزوده شده، به طوری که می‌تواند حضور فرشتگان را درک کند. آیات ۹۷ سوره نساء و ۳۲ سوره نحل به این موضوع اشاره می‌کند.

سومین ویژگی، مربوط به پاداش و جزای برزخی است، که گوشه‌ای از پاداش و جزای اخروی است. و این نشان می‌دهد جهان برزخ بسیار عظیم‌تر و وسیع‌تر از این جهان است که ظرفیت آن پاداش‌ها و جزاها را دارد. آیه ۴۶ سوره غافر درباره این موضوع است.

چهارمین ویژگی مربوط است به ارتباط عالم برزخ با دنیا و تأثیر اعمال دنیایی بر وضع انسان در برزخ. آیه ۱۲ سوره یس مربوط به این موضوع است.

ذکر این ویژگی‌ها به این منظور است که دانش‌آموزان هم متوجه تفاوت دنیا با برزخ و برزخ با آخرت شوند و هم به سرنوشت عظیمی که پس از مرگ وجود دارد پی ببرند. بنابراین، دبیر باید در لابلاي صحبت‌های خود به این موضوعات پردازد و توجه دانش‌آموزان را به آنها جلب کند.

۳- انجام فعالیت نمونه‌یابی

این فعالیت، برای تکمیل ویژگی چهارم برزخ است. هدف اصلی از این فعالیت، توجه دادن دانش‌آموزان به آثار و عواقب اعمال خودشان است. آنان با ذکر این مثال‌ها بیشتر خواهند فهمید که کمتر عملی در دنیا هست که آثار طولانی مدت نداشته باشد و عموم اعمال و آثارشان حتی پس از مرگ هم باقی است.

۴- تفکر در احادیث مربوط به برزخ

از دانش‌آموزان می‌خواهیم که چند دقیقه‌ای احادیث را مطالعه کرده و درباره آنها فکر کنند و نکاتی را که به نظرشان می‌رسد، یادداشت نمایند. نکاتی که یادداشت می‌کنند، بیش‌تر مربوط به ویژگی‌های برزخ خواهد بود.

پس از مطالعه آنان، نکات و نظر دانش‌آموزان بازگو می‌شود و دبیر در لابلاي صحبت آنان، مطالب ضروری درباره احادیث را بیان می‌کند و آنان را آماده فعالیت بعد می‌نماید.

۵- انجام فعالیت پیام احادیث

در این فعالیت سه سؤال طرح شده است. دانش‌آموزان باید به صورت گروهی یا فردی پاسخ هر سؤال را آماده کنند.

در سؤال اول، توجه دانش‌آموزان به این نکته جلب می‌شود که دوره برزخ دوره بی‌خبری نیست. این گونه نیست که انسان فقط جسدی باشد که در قبر افتاده و به تدریج فرسوده و از بین می‌رود بلکه دوره‌ای جدید از آگاهی‌ها و خبرهاست. برای توضیح این مورد، دانش‌آموزان باید شواهدی از آیات و روایات نشان دهند. البته همه روایات ذکر شده بیانگر این حقیقت است.

در سؤال دوم، بر تفاوت‌ها تأکید شده است. برزخ دوره عمل نیست و از دست انسان کاری

بر نمی آید اما آثار بعضی از اعمال انسان در این دنیا باعث می شود که پرونده کارهای خیر یا بد انسان قطورتر و سنگین تر شود. در دوره برزخ، بهره ای از بهشت به مؤمنان و نصیبی از جهنم به کافران می رسد. علاوه بر این، در دوره برزخ، سطح آگاهی انسان نسبت به خود و اعمال خود، فزونی می یابد و از بسیاری از اموری که غافل بوده است، آگاه می شود.

در سؤال سوم، رابطه میان انسان و عمل وی بررسی می شود. انسان در برزخ درمی یابد که آنچه از او جداشدنی است، عمل است. علت جداشدن عمل، این است که عمل بخشی از وجود او و در واقع، اصل وجود اوست. اگر در این زمینه خوب بیندیشیم، انسان چیزی جز مجموعه ای از اعمالش نیست. عمل معنای گسترده ای دارد و شامل اعمال ظاهری و باطنی می شود. تفکرات، تخیلات، احساسات، عواطف و اخلاق و رفتاری که انسان در طول زندگی داشته است، هویت او را می سازد. عمل انسان، خود انسان است که در مقابل او مجسم می شود؛ یعنی، انسان در برزخ، خود را به واقع درمی یابد و به درک عمیقی از خود نائل می شود. پس علت جداشدن عمل از انسان، این است که انسان و عمل انسان دو چیز نیستند بلکه یک واقعیت اند و این نکته در برزخ به خوبی درک می شود.

د) اندیشه و تحقیق

در این بخش سه سؤال طرح شده است :

سؤال اول درباره کلمه «توقی» است. توقی به معنی دریافت کامل است. خداوند در قرآن کریم می فرماید که ما در هنگام مرگ نفس شما را به تمام و کمال دریافت می کنیم. روشن است که این توقی مربوط به بُعد غیرمادی وجود انسان، یعنی روح اوست.

در سؤال دوم توجه دانش آموزان به باز بودن پرونده اعمال پس از مرگ جلب شده تا انگیزه رفتن به سوی اعمالی که آثار متأخر مثبت دارند، پیدا نمایند.

سؤال سوم، درباره سخنان رسول خدا (ص) و امام صادق (ع) است. این دو سخن به آن دسته از اعمال مربوط هستند که دارای آثار متأخر می باشند.

هـ) پیشنهاد

این پیشنهاد، یک کار تحقیقی و پژوهشی است برای آشنایی دانش آموزان با انسان های نیکوکار شهر خود. این آشنایی زمینه ای فراهم می کند که دانش آموزان این شخصیت ها را الگو و اسوه قرار دهند و در مسیر آنان قدم بردارند.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

در این درس، از موارد زیر ارزشیابی به عمل می‌آید :

- قرائت و ترجمه آیات
- معنای برزخ و حقیقت عالم برزخ
- ویژگی‌های عالم برزخ براساس آیات درس
- تبیین اعمال و رابطه آنها با برزخ
- انجام فعالیت نمونه‌یابی
- ذکر ویژگی‌های عالم برزخ در کلام معصومین
- انجام فعالیت پیام احادیث
- پاسخ به سؤال‌های اندیشه و تحقیق
- انجام فعالیت پیشنهاد
- مشارکت و همکاری در تدریس
- داشتن دفتر کار خوب و منظم

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز معلم

۱- آیه‌ای از قرآن کریم که مفسران در ذیل آنها به بحث درباره برزخ پرداخته‌اند؛ از جمله :

مؤمنون / ۹۹ و ۱۰۰	سجده / ۱۱
هود/ ۱۰۵ تا ۱۰۸	انعام / ۶۱
مؤمن/ ۴۶ و ۴۷	نوح/ ۲۵
مریم/ ۶۲	نساء / ۹۷
آل عمران / ۱۶۹ و ۱۷۰	مؤمن/ ۱۱
زمر/ ۴۲	یس / ۲۶ و ۲۷
بقره/ ۱۵۴	روم/ ۵۵

برای تحقیق بیشتر به تفسیر المیزان، تفسیر نمونه، تفسیر موضوعی آیت‌الله جوادی آملی و سایر

تفاسیر مراجعه شود.

۲- برخی احادیث درباره آگاهی در برزخ :

— امام صادق (ع) فرمود : «به درستی که مؤمن خانواده خویش را زیارت می کند؛ پس آن چه را دوست دارد، می بیند و آن چه را ناخوشایند دارد، از او پوشیده می شود. کافر نیز خانواده خویش را زیارت می کند؛ پس، می بیند آن چه ناخوشایند است و از او پوشیده می شود، آن چه را دوست می دارد». امام فرمود : «پاره ای از ایشان هر جمعه زیارت می کنند و پاره ای بر حسب عمل خود زیارت می کنند» (کافی ج ۳ کتاب الجنائز، باب المیت يزور اهله، روایت ۱).

— خضر می گوید به امام صادق (ع) عرض کردم : «از چه کسانی در قبر سؤال می شود؟ فرمود : از ایمان محض و از کفر محض [یعنی فقط از ایمان و کفر سؤال می شود تا مؤمن و کافر مشخص شود].» گفتم : «وضعیت دیگر مردم چگونه است؟» فرمود : «به خدا قسم، آنان به حال خود رها شده و در آن هنگام توجهی به آنها نمی شود [این گروه مستضعفانند که ایمان و کفرشان مشخص نیست].» گفتم : «در قبر از چه چیزی می پرسند؟» فرمود : «از حجت خدا که در میان آنهاست»؛ پس، به مؤمن گفته می شود : «درباره آن شخص (حجت خدا) چه می گویی؟» مؤمن می گوید : «او امام من است.» پس به او گفته می شود : «بخواب، خدا خواب را بر تو گوارا گرداند» و دری از بهشت به روی او باز می شود و پیوسته تا قیامت نسیمی از آن بر او می وزد. به کافر گفته می شود : «درباره آن شخص (حجت خدا) چه می گویی؟» وی می گوید : «درباره او شنیده ام اما نمی دانم کیست»؛ پس به او گفته می شود : «دانستی [ولی انکار کردی]» و دری از جهنم به روی وی گشاده می شود و پیوسته تا قیامت آتشی از آن او را دربر می گیرد».

(کافی، ج ۳، باب المسألة فی القبر، روایت ۸)

— از امام صادق (ع) درباره ارواح مؤمنان سؤال شد، فرمود :

«فِي حُجْرَاتٍ فِي الْجَنَّةِ، يَأْكُلُونَ مِنْ طَعَامِهَا وَ يَسْرَبُونَ مِنْ شَرَابِهَا وَ يَقُولُونَ أَقَمْنَا

السَّاعَةَ وَ أَنْجَرْنَا مَا وَعَدْتَنَا»

و چون از ارواح مشرکان سؤال شد، فرمود :

«فِي النَّارِ يُعَذَّبُونَ، يَقُولُونَ لَا تَقُمْ لَنَا السَّاعَةَ وَ لَا تَنْجِرْنَا مَا وَعَدْتَنَا»

(بحار، ج ۶، ص ۱۶۹ و ۲۷۰)

— امام سجاد — علیه السلام — :

«إِنَّ الْقَبْرَ إِمَّا رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ أَوْ حُفْرَةٌ مِنْ حُفْرِ النَّارِ»

(الميزان، ج ۱۵، ص ۷۴)

— امام صادق — علیه السلام — :

«إِنَّ الْأَرْوَاحَ فِي صِفَةِ الْأَجْسَادِ فِي شَجَرٍ مِنَ الْجَنَّةِ تَعَاُفُ وَتَسْأَلُ، فَإِذَا قَدِمَتِ
الرُّوحُ عَلَى الْأَرْوَاحِ تَقُولُ: دَعَوْهَا فَإِنَّهَا قَدْ أَقْبَلَتْ مِنْ هَوْلٍ عَظِيمٍ ثُمَّ يَسْأَلُونَهَا مَا فَعَلَ فُلَانٌ
وَمَا فَعَلَ فُلَانٌ، فَإِنْ قَالَتْ لَهُمْ: تَرَكْتُهُ حَيًّا ارْتَجَوْهُ، وَإِنْ قَالَتْ لَهُمْ: قَدْ هَلَكَ، قَالُوا: قَدْ
هَوَى هَوًى»

(الفصول المهمة في اصول الائمه، الحر العاملي، ج ١، ص ٣٣٠)

ب) منابع برای معلم و دانش آموز

با توجه به ثابت بودن موضوع، منابع قابل استفاده در این درس، همان منابع درس پنجم است.

واقعه بزرگ

قسمت اول: کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی: آشنایی با مراحل وقوع قیامت و چگونگی محاکمه الهی
- ۲- اهداف آموزشی:
 - آشنایی با مراحل تکوین واقعه قیامت و توانایی تبیین آن
 - به دست آوردن درک صحیح از محاکمه الهی در روز جزا و سرنوشت انسان‌ها پس از آن
 - کسب مراتبی از خوف و رجا نسبت به آینده خود در جهان آخرت.

ب) پیش‌دانسته‌ها

دانش آموزان، در دوره راهنمایی با برخی حوادث روز قیامت آشنا شده‌اند اما با چگونگی تکوین آن و مراحل مختلفی که میان دو نفخه صور پیش می‌آید، آشنایی تفصیلی ندارند.

ج) اصطلاحات علمی درس

این درس مشتمل بر اصطلاحاتی است که برای حادثه قیامت در قرآن کریم به کار رفته است. از جمله:

- ۱- نفخ صور؛ معنای لغوی آن دمیدن در شیپور است. در جای دیگر قرآن، از کلمه «صیحه» استفاده شده است که به معنای صدای سهمگین و مهیب است.
- ۲- تجسم عمل؛ منظور این است که در قیامت، عین عمل حاضر می‌شود و انسان حقیقت عمل خود را می‌بیند و می‌یابد. این عمل، که حقیقت انسان را تشکیل می‌دهد و همان ملکات نفسانی

فرد است که در طول عمر شکل گرفته و شاکله او را ساخته است، به صورتی زیبا یا زشت مجسم می‌شود.

۳- میزان؛ سنجش گر عمل انسان است. این میزان در قیامت، عدل الهی است.

۴- نامه عمل؛ نامه‌ای که عین عمل در آن ثبت است و در قیامت وقتی آن نامه گشوده می‌شود، انسان خود عمل را می‌بیند.

د) ارتباط با درس قبل

در درس گذشته درباره دوره برزخ که دوران واسط بین دنیا و آخرت است، توضیح داده شد. این درس نیز درباره مراحل تکوین قیامت و چگونگی برپایی آن است و به کیفیت عبور از دوران برزخ و ورود به جهان آخرت، می‌پردازد.

ه) محورهای اصلی درس

۱- قرآن کریم مراحل تکوینی قیامت را در سوره‌هایی از قرآن کریم از جمله در سوره «زمر» بیان فرموده است.

۲- برپایی قیامت دارای دو مرحله است که هر مرحله آن با یک نفخ صور آغاز می‌شود.

۳- در مرحله اول بساط حیات روی زمین برچیده می‌شود و تحولی عظیم در آسمان‌ها و زمین رخ می‌دهد؛ به طوری که به آسمان‌ها و زمینی دیگر تبدیل می‌شود.

۴- در مرحله دوم همه انسان‌ها زنده می‌شوند و از دل زمین بیرون می‌آیند؛ پرده‌ها کنار می‌رود و حقایق دنیا آشکار می‌شود.

۵ - دادگاه الهی برپا شده و به حساب انسان‌ها بر موازین عدل رسیدگی می‌شود. در دادگاه الهی، پیامبران و امامان به عنوان شاهد حضور دارند.

۶ - نامه اعمال که عین عمل انسان را تشکیل می‌دهد، در اختیار هرکس قرار می‌گیرد و هرکس صورت واقعی خود را - زشت یا زیبا - می‌بیند و مشاهده می‌کند.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی — یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد تعیین شده، از درس قبل ارزشیابی به‌عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

برای آغاز درس و زمینه‌سازی تدریس، می‌توان از شیوه‌های زیر استفاده کرد.

۱- استفاده از فیلم‌های مستندی که تحولات بزرگ روی زمین را بازسازی کرده‌اند؛ مانند : فیلم‌هایی از وقوع زلزله، پیدایش آتشفشان و جاری شدن مواد مذاب در سطح زمین و تحولات دوران‌های زمین‌شناسی.

۲- سؤالی طرح شود که دانش‌آموزان اطلاعات خود دربارهٔ حوادث قیامت را بیان کنند و یکی از دانش‌آموزان روی تخته یادداشت کند تا در ضمن تدریس، معلوم شود که کدام در قرآن کریم آمده است.

۳- پیشنهاد طرح شده در درس قبل، برای آغاز این درس نیز قابل استفاده است. موضوع آن پیشنهاد، اعمال متأخری است که دانش‌آموزان در جامعه خود مشاهده کرده و برای طرح در کلاس آماده ساخته‌اند.

ج) اجزای تدریس

در تدریس این درس باید به اجزای زیر توجه شود :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	تبیین مرحلهٔ اول قیامت
۳	انجام فعالیت استخراج نمونه‌ها
۴	تبیین مرحلهٔ دوم قیامت
۵	انجام فعالیت اندیشه در آیات

۱- قرائت و ترجمه آیات

در آغاز تدریس، قرائت آیات تمرین و ترجمه آیات تکمیل می‌گردد و به دانش‌آموزان نمره داده

می‌شود.

۲- تبیین مرحله اول قیامت

دبیر، به بیان این حوادث با حالت تندیر و موعظه می‌پردازد. در شرح این حوادث، نباید برداشت‌های شخصی را دخالت داد، بلکه صرفاً به نقل و توضیح آن حوادث اکتفا شود. البته لازم است دبیران خود را آماده پاسخ‌گویی به سؤال‌هایی که دانش‌آموزان مطرح می‌کنند، بنمایند. این آمادگی با مطالعه کتاب‌های تفسیر، مانند تفسیر المیزان، تفسیر نمونه، تفسیر نور، تفسیر موضوعی آیت‌الله جوادی آملی درباره معاد، به دست می‌آید. ذکر این حوادث، در قرآن کریم و آوردن آنها در کتاب درسی، هم حتمی بودن معاد را برای دانش‌آموزان ملموس‌تر می‌کند و هم عظمت آن را بهتر نمایان می‌کند.

پس از توضیح هر حادثه، دانش‌آموزان به آیات ابتدای درس مراجعه می‌کنند و آیه‌ای را که به آن حادثه می‌پردازند، مشخص می‌نمایند. همچنین لازم است بگویند کدام قسمت از آیه مربوط به این حادثه است.

اولین حادثه، نفخ صور اول است که در آیه ۶۸ سوره زمر آمده است. دومین حادثه، مدهوشی اهل آسمان‌ها و زمین است که در همان آیه آمده است. سومین حادثه، تغییر و تحول در آسمان‌ها و زمین است که در بسیاری از آیات قرآن، از جمله در سوره انشقاق، تکویر، قارعه، زلزال، حاقه، فجر و انفطار ذکر شده است.

۳- انجام فعالیت استخراج نمونه‌ها

برای انجام این فعالیت، تعدادی از قرآنهای دارای ترجمه را میان دانش‌آموزان یا گروه‌ها توزیع می‌کنیم و از آنها می‌خواهیم تا با خواندن سوره‌های انشقاق و تکویر برخی از حوادث قیامت را بیان کنند. پس از اندکی مطالعه، بدون اینکه از دانش‌آموزان بخواهیم دست بلند کنند، به انتخاب خود از برخی از آنها می‌خواهیم که یک واقعه را بگویند. تا هم نوبت به تعداد بیشتری برسد و هم همه دانش‌آموزانی که قرآن دارند، بدانند که ممکن است از آنها سؤال شود.

در ضمن ذکر حوادث توسط دانش‌آموزان، دبیر نظرات آنها را اصلاح می‌کند و نکات لازم را توضیح می‌دهد. در پایان این مرحله، باید به جدولی مشابه جدول صفحه بعد برسیم.

نام سوره	حوادث قیامت
سورة اشقاق	شکافته شدن آسمان ها، کشیده و گسترده شدن زمین، بیرون ریخته شدن هرچه در زمین است
سورة تکویر	در هم پیچیده شدن و بی نور شدن خورشید، تیره شدن ستارگان، از جا رانده شدن کوه ها، رها و بی صاحب شدن شتران ماده، گرد آورده شدن جانوران وحشی، به جوش آمدن دریاها

توجه : آوردن قرآن کریم در کلاس و مراجعه دانش آموزان به آن، یکی از رویکردهای این برنامه است. بنابراین لازم است در هنگام تدریس، چند جلد قرآن کریم در کلاس داشته باشیم تا در صورت نیاز در هر جلسه، به آنها مراجعه کنیم.

در مورد وضو داشتن دانش آموزان نیز، ضروری است که ما در ابتدای هر جلسه اهمیت قرآن کریم و احترام به کتاب آسمانی خود و داشتن وضو را یادآوری کنیم. اما این اهمیت نباید باعث شود که قرآن را در اختیار دانش آموزان قرار ندهیم یا درباره وضو داشتن به جستجو بپردازیم و تأکید بیش از حد بکنیم.

۴- تبیین مرحله دوم قیامت

دبیر، با همان بیان تنذیری و موعظه ای، هریک از حوادث مرحله دوم قیامت را توضیح می دهد و از دانش آموزان می خواهد که آیه ای را که این حادثه در آن آمده را مشخص کنند.

حادثه اول نفع صور دوم است که از آیه ۶۸ سورة زمر استخراج شده است.

حادثه دوم زنده شدن انسان هاست که از همان آیه به دست آمده است.

حادثه سوم نورانی شدن زمین است که از آیه ۶۹ سورة زمر به دست آمده است.

حادثه چهارم برپاشدن دادگاه الهی است که از آیات ۶۹ سورة زمر و ۴۷ سورة انبیاء استخراج شده است.

حادثه پنجم حضور شاهدان و گواهان است که از آیه ۶۹ سورة زمر به دست آمده است.

حادثه ششم قضاوت بر معیار حق است که از آیات ۶۹ سورة زمر، ۴۷ سورة انبیاء و ۸ سورة اعراف به دست آمده است.

حادثه هفتم دادن نامه اعمال است که از آیات ۱۹ و ۲۵ سورة حاقه به دست آمده است.

۵- انجام فعالیت اندیشه در آیات

پس از توضیح حادثه پنجم، بار دیگر تعدادی قرآن کریم میان دانش آموزان توزیع می شود تا آیات ۲۰ تا ۲۲ سوره فصلت را بیاورند و نکاتی را که مربوط به شهادت دادن اعضای بدن انسان است، استخراج نمایند. این فعالیت هم سبب تقویت مهارت تدبر دانش آموزان می شود و هم یقین آنان را درباره شهادت اعضای بدن افزایش می دهد. در این آیات شریفه آمده که وقتی گناهکاران و ستمگران به دوزخ می رسند، گوش، چشم، و حتی پوست های آنان شهادت می دهند. گناهکاران به پوست خود می گویند چرا شهادت می دهی؟ پوست می گوید: خداوند ما را به سخن آورده است؛ آن خدایی که هر چیزی را به سخن می آورد.

د) اندیشه و تحقیق

در تمرین اول، آیات ۵۱ و ۵۲ سوره یس مطالعه می شود. این دو آیه درباره نفخ صور دوم است که مردگان از قبر برانگیخته می شوند و می گویند که چه کسی ما را از خوابگاه ما برانگیخت. در آیه ۵۳ از نفخ صور، با عنوان «صیحه» یاد شده است که به معنای بانگ بلند و شدید است. این آیه، توضیح «نفخ صور» تلقی می شود.

از این که قرآن کریم در یک جا کلمه «نفخ صور» و در جای دیگر «صیحه»، را به کار می برد، درمی یابیم که تفاوت کلمه ها به دلیل تفاوت کاربرد آنهاست. «نفخ صور» برای اعلان خبر و بیدارباش است و صدای هنگام قیامت بدان جهت «نفخ صور» نامیده شده است که آغاز قیامت را اعلام می کند و برای همه مردگان حکم بیدارباش را دارد. این صدا بدان جهت «صیحه» نامیده می شود که بانگی عظیم و بزرگ است و همه را نگران و مضطرب می کند.

در تمرین دوم، تفاوت محکمه الهی و دادگاه دنیا مورد نظر است. در دادگاه دنیا همواره این احتمال وجود دارد که حق پایمال شود و ظلمی صورت گیرد. این ظلم می تواند از دو جهت باشد؛ یکی، از آن جهت که گناهکار و ظالم با حيله های مختلف ظلم و ستم خود را بپوشاند؛ به طوری که قاضی نتواند حق را تشخیص دهد. دیگر، از جهت قضاوت قاضی است که ممکن است قاضی دقت و کفایت لازم را نداشته باشد یا تحت تأثیر هوای نفس قرار بگیرد و به زیان مظلوم حکم کند.

در قیامت، هر دو جهت فوق برای ظلم منتفی است؛ نه گناهکار می تواند چیزی را از خداوند مخفی کند و نه خداوند به کسی ظلم خواهد کرد؛ زیرا ظلم از صفات سلبيه و نقص است و خداوند از هر نقصی مبرا است. ظلم در جایی اتفاق می افتد که شخص نیاز داشته باشد و نتواند آن را از راه

درست برطرف کند. خداوند نیازی ندارد تا بخواهد برای به دست آوردن آن، از راه درست یا غلط، اقدام کند.

تمرین سوم نیز پیامی شبیه تمرین دوم دارد. با این که دادگاه عدل الهی مانند دادگاه دنیا نیست و همه چیز برای خداوند روشن است اما باز هم در آن دادگاه شاهد وجود خواهد داشت. این شهادت‌ها برای اثبات چیزی نزد قاضی دادگاه نیست بلکه برای خود شخص گناهکار است تا حقیقت وضع خود را دریابد.

هـ) پیشنهاد

در پیشنهاد اول تحقیقی قرآنی ارائه شده است تا دانش آموزان چگونگی خروج انسان‌ها از زمین را بهتر دریابند.

در آیه ۵۷ سورة «اعراف»، بیرون آمدن مردگان از زمین را به میوه دادن و به بار نشستن درختان پس از باریدن باران تشبیه کرده است.

در آیه ۱۹ سورة «روم»، به پیدایش مرده از زنده و زنده از مرده و زنده شدن زمین بعد از مرگ اشاره شده و خداوند فرموده است که شما نیز این چنین از قبرها خارج می‌شوید. مفسران درباره پیدایش زنده از مرده و مرده از زنده احوال گوناگونی گفته‌اند. شاید بهترین قول این باشد که موجودات بی جان و مرده همواره جزء اندام موجودات جاندار می‌شود؛ مثل این که نان، سبزی، گوشت و سیب زمینی همراه با تغذیه جزء بدن انسان و حیوان می‌شود و بدن انسان‌ها و حیوان‌ها از همین مواد بی جان طبیعت پدید می‌آید. همین اجزاء بدن نیز بار دیگر به موجود مرده و اجزاء بی جان مبدل می‌شود.

در آیه ۹ سورة «فاطر»، به زنده شدن زمین، پس از مرگ اشاره دارد که به همان معنای سرسبزی و خرمی پس از خشکی است و در آخر آیه، اشاره می‌کند که رستاخیز نیز همین گونه است.

آیه ۱۱ سورة «زخرف» نیز به همان سرسبزی و خرمی زمین و زنده شدن زمین پس از مرگ آن اشاره می‌کند و می‌فرماید که رستاخیز نیز همین گونه است.

آیه ۱۱ سورة «ق» نیز همین موضوع را بیان می‌فرماید.

قرآن کریم در این دسته از آیات، زنده شدن پس از مرگ را مانند زنده شدن زمین پس از مرگ دانسته است و همانطور که خود قرآن تصریح فرموده، منظور از زنده شدن زمین، رویش گیاهان، به بار نشستن درختان و سرسبزی و خرمی زمین است که با بارش باران و آبیاری زمین انجام می‌گیرد.

پیشنهاد دوم، برای محاسبه نفس است که بعد از درس‌های مربوط به معاد، لازم و ضروری

است. همان طور که قبلاً گفتیم، درس معاد، علاوه بر این که باید دیدگاه درستی دربارهٔ آیندهٔ انسان به دانش‌آموزان بدهد، باید آنها را به تأمل و تفکر دربارهٔ زندگی ترغیب کند تا دانش‌آموزان با ارزیابی خود، قدم‌های جدیدی به سوی آیندهٔ بهتر و برتر بردارند.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

ارزشیابی این درس شامل موارد زیر می‌باشد :

- قرائت و ترجمهٔ آیات
- توضیح حوادث مرحلهٔ اول و ارتباط دادن آنها با آیات
- انجام فعالیت استخراج نمونه‌ها
- توضیح حوادث مرحلهٔ دوم و ارتباط دادن آنها با آیات
- انجام فعالیت اندیشه در آیات
- پاسخ به سؤال‌های اندیشه و تحقیق
- انجام پیشنهادها
- مشارکت و همکاری در تدریس
- داشتن دفتر کار منظم

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز برای معلم

دبیر محترم برای تبیین این درس به کسب اطلاعات کافی در موضوعات زیر نیازمند است.

- ۱- ارتباط برزخ و آخرت
- ۲- مراحل و حوادث قیامت و تحولاتی که در آسمان‌ها و زمین رخ می‌دهد.
- ۳- حقیقت نفخ صور
- ۴- چگونگی مردن مردگان در نفخ صور اول و زنده شدن آنها در مرحلهٔ دوم
- ۵ – منظور از روشن شدن زمین

- ۶- چگونگی شهادت شاهدان
۷- حقیقت دادگاه الهی و تفاوت آن با دادگاه دنیا

ب) منابع برای معلم و دانش‌آموز

- علاوه بر منابع ذکر شده در درس‌های مربوط به معاد، از منابع زیر نیز می‌توان استفاده کرد.
۱- تجسم عمل و شفاعت؛ محمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش‌آموز)
۲- مواقف حشر؛ محمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش‌آموز)

ج) برنامه‌ریزی برای دانش‌آموزان ویژه

پیشنهادهای طرح شده در پایان درس برای دانش‌آموزان ویژه مناسب است.

فرجام کار

قسمت اوّل : کلیّات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی : آشنایی با سرنوشت و سرانجام انسان در منزل آخرت و احساس نیاز به کسب آمادگی در آن روز
- ۲- اهداف آموزشی :
 - بیان مراحل واقعه قیامت از ابتدای نفخ صور تا بعد از حضور در دادگاه الهی
 - شرح جایگاه نیکوکاران و گناهکاران براساس قرآن کریم و سنت
 - تبیین تناسب عمل با پاداش و کیفر در قیامت.

ب) پیش‌دانسته‌ها

دانش آموزان، در دوره راهنمایی، با برخی از ویژگی‌های بهشت و جهنم و نعمت‌های بهشتی و عذاب‌های جهنمی آشنا شده‌اند؛ از این رو، تأکید بر ذکر نعمت‌ها یا عذاب‌هایی که برای آنان آشناست، ضرورتی ندارد.

ج) اصطلاحات علمی درس

- کیفر و پاداش قراردادی
- کیفر و پاداش طبیعی
- عینیت عمل و کیفر و پاداش.

د) ارتباط با درس قبل

در درس قبل، ضرورت وجود جهان آخرت به اثبات رسید و معلوم شد که خداوند به این ضرورت پاسخ گفته و در قرآن کریم از آمدن روز قیامت و جهان آخرت خبر داده است. همچنین فرموده است که زندگی آخرت، متناسب با زندگی دنیا و شیوه عمل انسان‌ها در دنیاست. در این درس، چگونگی حضور انسان در صحنه قیامت و ورود او به بهشت یا جهنم و نمونه‌هایی از پاداش‌ها یا مجازات‌های اخروی تبیین می‌شود و رابطه عمل با پاداش و جزا توضیح داده می‌شود.

هـ) محورهای اصلی درس

- ۱- پس از محکمه الهی، جهنمیان با خواری به سوی جهنم رانده می‌شوند.
- ۲- پس از محکمه الهی، بهشتیان با جلال و کرامت به سوی بهشت برده می‌شوند.
- ۳- جهنمیان به عذاب‌های گوناگونی در جهنم دچار می‌شوند؛ قرآن کریم از این عذاب‌ها خبر داده است.
- ۴- ما با توجه به انذار قرآن، باید بکوشیم خود را از عذاب الهی حفظ کنیم.
- ۵- بهشتیان در بهشت از نعمت‌های بی شماری بهره می‌برند که قرآن کریم از آنها خبر داده است.
- ۶- ما باید با استفاده از بشارت‌های قرآن، استعدادهای درونی خود را برای رسیدن به نعمت‌های بهشتی شکوفا کنیم.
- ۷- آن چه انسان به عنوان پاداش یا کیفر دریافت می‌کند، محصول کار اوست.
- ۸- پاداش و کیفر الهی ظهور و بروز خود عمل انسان است.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی — یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد تعیین شده، از دانش‌آموزان ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

این درس، ماهیت تبشیری و اندازی دارد؛ زیرا موضوع آن دربارهٔ عاقبت کار انسان و سرنوشتِ نهایی اوست.

ج) اجزای تدریس

این درس از قسمت‌های زیر تشکیل شده است.

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت آیات و تکمیل ترجمهٔ آنها
۲	انجام فعالیت اندیشه در آیات
۳	تبیین جایگاه گناهکاران
۴	انجام فعالیت خودکاوی
۵	تبیین جایگاه نیکوکاران
۶	انجام فعالیت خودکاوی
۷	تبیین اقسام رابطهٔ عمل و نتیجه
۸	انجام فعالیت مقایسه
۹	تبیین رابطهٔ میان عمل با نتیجه در آخرت
۱۰	انجام فعالیت تطبیق
۱۱	توضیح دربارهٔ «بیشتر بدانیم»
۱۲	اجرای گام سوم

۱- قرائت و ترجمه

در ابتدای تدریس، قرائت آیات تمرین می‌شود و ترجمهٔ آنها تکمیل می‌گردد.

۲- انجام فعالیت اندیشه در آیات

این فعالیت به صورت فردی یا گروهی انجام می‌شود. دانش‌آموزان، آیات ابتدای درس را مطالعه کرده و مراحل بعد از محاکمهٔ قیامت را مشخص می‌کنند و جدول مربوط به حالت نیکوکاران و گناهکاران

را پُر می‌نمایند. آن‌گاه چند گروه نظر خود را ارائه می‌کنند و دبیران نظرات را بررسی و اصلاح می‌نمایند. جدول مربوط به این فعالیت به صورت زیر تکمیل شود.

شماره	نیکوکاران	شماره	گناهکاران
۱	گروه گروه به سوی بهشت سوق داده شوند	۱	گروه گروه به سوی جهنم رانده شوند
۲	درهای بهشت به روی آنها گشوده شوند	۲	درهای جهنم به روی آنها گشوده شوند
۳	نگهبانان بهشت به آنان سلام کنند و خوش آمد گویند	۳	نگهبانان با آنها سخن گویند
۴	آنان خدا را به خاطر راست بودن وعده‌اش سپاس می‌گویند	۴	در پایان به آنها گفته می‌شود که از درهای دوزخ وارد شوند

۳- تبیین جایگاه گناهکاران

دبیر با استفاده از نمونه‌های ذکر شده و مثال‌های دیگری که خود از قرآن کریم یا احادیث استخراج کرده است، نمونه‌هایی از عذاب‌های جهنم را بیان می‌کند تا دانش‌آموزان با جایگاه جهنمیان و عاقبت کار آنان بیشتر آشنا شوند. لازم است دانش‌آموزان بدانند که این عذاب‌ها یا در قرآن کریم ذکر شده یا از احادیث معصومان (ع) نقل شده است و چیزی ساختگی نیست. هم‌چنین، توجه کنیم که لازم نیست حتماً نعمت‌های بهشتی قبل از عذاب‌ها برای جوانان ذکر شود. در قرآن کریم نیز در بسیاری از موارد، ابتدا از عذاب‌ها و سپس از نعمت‌های بهشتی نام برده شده است؛ زیرا عامل اولیه حرکت و تصمیم‌های انسان دفع خطرها و زیان‌هایی است که او را تهدید می‌کند و همین موضوع در نوجوان و جوان نیز وجود دارد. البته مهم این است که از ذکر نمونه‌ها و عذاب‌های غیرمستند و افسانه‌ای دوری کنیم و زبان تنذیری مناسبی را برگزینیم. دبیر می‌تواند قبل از شروع کلاس عذاب‌های جهنمی و هم‌چنین نعمت‌های بهشتی را با مازیک در صفحه بزرگی یادداشت کند و در مورد آنها توضیح دهد. برای اینکه دانش‌آموزان متوجه شوند که این‌گونه عذاب‌ها ارتباط مستقیمی با گناهان انسان دارد و این عذاب‌های بزرگ، نتیجه گناهان بزرگ و محصول آنهاست نه چیزی اضافی، دبیر بایستی توجه دانش‌آموزان را در این مرحله به گناهان بزرگ اجتماعی، اخلاقی و فرهنگی که در سطح دنیا اتفاق می‌افتد، جلب کند. دانش‌آموز به این وسیله متوجه می‌شود که این عذاب‌های بزرگ برای ارتکاب چند گناه بزرگ و کوچک توسط افراد معمولی نیست بلکه بین عذاب‌ها و اعمال تناسب و هماهنگی

برقرار است. مطالب بخش «بیشتر بدانیم» کتاب درسی به همین مناسبت در این درس آمده است. البته توضیحات شما نباید به گونه‌ای باشد که گناهان فردی و کوچک کم اهمیت جلوه کند؛ زیرا همین گناهان کوچک و کم اهمیت‌اند که به تدریج صفحه قلب انسان را مکدر می‌کنند و او را برای ارتکاب گناهان بزرگ آماده می‌سازند.

۴- انجام فعالیت خودکاو به صورت انفرادی

در این مرحله، دانش‌آموزان با خود اندکی فکر می‌کنند و زمینه‌ها و عوامل رفتن به سوی گناه را در خود بررسی می‌کنند تا ببینند در برابر چه موضوعی، ضعف دارند. اگر دانش‌آموزان مایل باشند می‌توانند ضعف‌های معمولی و قابل طرح را در کلاس مطرح کنند و به کمک معلم و دیگر دانش‌آموزان، راه‌های از بین بردن آنها را بیابند. از این گونه فعالیت‌ها در امتحان کتبی سؤال طرح نمی‌شود.

۵- تبیین جایگاه نیکوکاران

دبیر می‌تواند با استفاده از صفحه‌ای بزرگ، نعمت‌های بهشتی را که در قرآن کریم ذکر شده یا در روایات آمده است، به دانش‌آموزان یادآوری کند؛ این یادآوری باید حالت تبشیری داشته باشد تا شوق و امید به کسب آن نعمت‌ها را در دانش‌آموزان ایجاد کند. نعمت‌های بهشت متنوع‌اند و متناسب با وجود انسان، هم جنبه جسمانی دارند و هم معنوی؛ پس، لازم است دانش‌آموزان را به انواع مختلف این نعمت‌ها و لذت‌ها متوجه سازیم.

۶- انجام فعالیت خودکاو به صورت انفرادی

بار دیگر، دانش‌آموزانی که تمایل دارند، می‌توانند به صورت انفرادی درباره خود بیندیشند و عوامل و زمینه‌های رفتن به سوی خوبی‌ها را در وجود خود بررسی کنند. همچنین می‌توانند درباره آن عوامل صحبت کنند و به کمک معلم و دانش‌آموزان دیگر، راه‌های تقویت آنها را در خود بیابند و برای آنها برنامه‌ریزی کنند. از این فعالیت در امتحان کتبی سؤال طرح نمی‌شود.

۷- تبیین رابطه عمل با پاداش و کیفر

دبیر، انواع رابطه‌های میان عمل و نتیجه آن را روی تخته سیاه به صورت جدول نمایش داده و درباره آنها توضیح می‌دهد. ابتدا دو نوع رابطه قراردادی و طبیعی را تبیین می‌کند و ویژگی‌های هریک از این دو را توضیح می‌دهد.

۸- انجام فعالیت مقایسه

پس از توضیحات دبیر، دانش‌آموزان درباره این دو رابطه به صورت گروهی یا انفرادی فکر می‌کنند و ضمن مقایسه این دو رابطه با هم، اختلاف‌های آنها را یادداشت می‌کنند؛ سپس دبیر از برخی

گروه‌ها می‌خواهد که نتیجه بررسی خود را بیان کنند تا دانش‌آموزان دیگر و خود دبیر درباره آنها نظر دهند. بدین وسیله این دو نوع رابطه، بهتر و عمیق‌تر برای دانش‌آموزان تبیین می‌شود. توجه شود که در امتحان کتبی فقط رابطه‌های ذکر شده در کتاب از دانش‌آموزان سؤال می‌شود.

تفاوت‌های دیگری نیز وجود دارد؛ از قبیل اینکه :

چون میان پاداش و کیفر قراردادی و عمل، رابطه واقعی نیست، می‌توان این پاداش و کیفر را ظالمانه تنظیم کرد. همچنین می‌توان به آن عمل نکرد. مثلاً کسی برای دیگری کار انجام دهد ولی پاداش را نگیرد. همچنین ممکن است که فرد به خود عمل هیچ علاقه‌ای نداشته باشد و فقط به خاطر پاداش آن کار را انجام دهد.

اما در پاداش و کیفری که محصول عمل است، نمی‌توان پاداش یا کیفر را ظالمانه کرد. پاداش یا کیفر مشخص است و کسی نمی‌تواند آن را تغییر دهد.

۹- تبیین رابطه عمل با نتیجه اخروی آن

همان‌طور که می‌دانیم، رابطه عمل با نتیجه آن در آخرت رابطه‌ای عینی است؛ یعنی، عین عمل به صورت پاداش یا جزا درمی‌آید. این نوع رابطه در دنیا کمتر مصداق دارد؛ بنابراین، تصور آن برای ما مشکل است اما چون آخرت باطن دنیاست و رابطه دنیا و آخرت رابطه ظاهر و باطن است، ظهور و جلوه اعمال انسانی که در دنیا انجام شده است، در آخرت به صورت نعمت‌های بهشتی یا عذاب‌های جهنمی ظاهر می‌شود؛ برای مثال، غیبت در جهنم به صورت عذاب خاصی درمی‌آید یا خود راستی در بهشت به صورت یک نعمت ظاهر می‌شود؛ به همین جهت در حدیث آمده : «این همان اعمال شماست که به سوی شما بازگردانده شده است.»^۱

موضوع مهمی که به تبیین دقیق نیاز دارد، حقیقت نامه عمل و چگونگی ثبت و ظهور آن است. این موضوع، بحث عمده این درس است و باید به خوبی برای دانش‌آموزان روشن شود و آنان دریابند که نامه عمل، چیزی جز آن چه هر شخص در دنیا کسب کرده است، نیست. برای اطلاع بیشتر از کیفیت نامه عمل، خلاصه نظرات آیت الله جوادی آملی را تقدیم می‌کنیم.

آیت الله جوادی آملی در کتاب معاد در قرآن (جلد پنجم از تفسیر موضوعی قرآن کریم، ص ۹۶ - ۴۷) بحث مبسوطی درباره تجسم اعمال دارند که خلاصه بخشی از آن را در این جا می‌آوریم.

«آیات تجسم اعمال بر چند دسته است :

اول - آیاتی که بر زنده و مشهود بودن عمل پس از مرگ دلالت دارد؛ مانند : سورة كهف، آیه

۱- مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۱، ص ۲۳۵.

۷۸ و ۴۹؛ سورة زلزال، آیات ۶ تا ۸؛ سورة آل عمران، آیه ۳۰ و سورة تکویر، آیه ۱۴.

دوم — آیاتی که دلالت دارد آن چه را انسان به عنوان خیر و کار نیک پیش می فرستد یا به عنوان شر و عمل قبیح انجام می دهد، همه را خواهد دید؛ مانند: آیه ۱۱۰ سورة بقره، آیه ۲۰ سورة مزمل و آیه ۴۰ سورة نبا.

سوم — آیاتی که دلالت دارد همه کردار و حتی پنهانی های اسرار و رموز انسان در قیامت آشکار می شوند؛ مانند: آیه ۲۸۴ سورة بقره، آیه ۱۶ سورة مؤمن، آیه ۵۴ سورة احزاب و آیه ۲۹ سورة آل عمران.

چهارم — آیاتی که دلالت دارد انسان در برابر کردار خویش به پاداش کامل خواهد رسید و آن چه کسب کرده است به او کاملاً بازپرداخت خواهد شد؛ مانند: آیه ۲۸۱ سورة بقره، آیه ۱۶۱ و ۲۵ و ۱۸۵ سورة آل عمران و آیه ۷۰ سورة زمر.

پنجم — آیاتی که دلالت دارد اعمال انسان آزموده می شود؛ چنان که محصول کشاورزی به وسیله چشیدن آزموده می شود تا کال یا رسیده بودن آن و نیز مزه اش معلوم شود؛ عمل انسان نیز در قیامت به آزمایش گذاشته می شود و انسان آن را می چشد تا بفهمد شیرین است یا تلخ؛ مانند: آیه ۳۰ سورة یونس. ششم — آیاتی که دلالت دارد پاداش عین عمل و کردار انسان عین پاداش است؛ مانند: آیه ۹۰ سورة نمل، آیه ۳۹ سورة صافات، آیه ۱۶ سورة طور، آیه ۷ سورة تحریم، آیه ۸۴ سورة قصص، آیه ۴۰ سورة غافر و آیه ۱۴۷ سورة اعراف.

هفتم — آیاتی که بر چگونگی ارائه عمل به انسان در قیامت دلالت دارد؛ مثلاً در برخی آیات عمل انسان به صورت غل و زنجیر بر گردن آدمی بیان شده است؛ مثل: آیه ۳۳ سورة سبا. در دنیا نیز گاهی انسان حقایق باطنی و اخروی اشیا را در خواب که در چهره ای به ملکوت است، به صورتی مناسب می یابد؛ چنان که علم و دانش به صورت آب زلال و حکمت به صورت شیر تجلی می کند. خواب بیننده، با لوح محفوظ، لوح محو و اثبات و کتاب مبین ارتباط حضوری برقرار می سازد و از امور غیبی گذشته یا آینده مطلع می شود؛ چنان که حضرت یوسف فرمود: (إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ)^۱؛ من در خواب یازده ستاره را با خورشید و ماه دیدم. دیدم آنها برای من سجده می کنند. آن حضرت این حقیقت را در عالم مثال منفصل دید و آن گاه که به ظهور و تأویل رسید، گفت: (يَا أَبْتَ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ)^۲؛ ای پدر، این است تعبیر خواب پیشین من. آن سان که علم از عالم

۱- سورة يوسف، آیه ۴.

۲- سورة يوسف، آیه ۱۰۰.

اندیشه و ذهن در خارج به صورت نوشتار شکل می‌گیرد، یعنی نخست از ماده و صورت منزّه است و سپس، در قالب ماده و صورت نزول می‌یابد و این دو نحوه وجود در طول هم قرار دارند. در قوس صعود نیز کردار انسان، مانند غیبت به شکل نان خورش سگ‌های جهنّم نموده می‌شود؛ هم‌چنین، بردن حیثیت و آبروی مردم در دنیا و گزیدن و نیش زدن آنان با زبان در قیامت به صورت تیغ در می‌آید: (لیس لهم طعام إلا من ضریع * لایسمن ولا یغنی من جوع)^۱؛ غذایی جز تیغ دوزخ بر آنان نیست. با این غذا نه فربه شوند و نه سیر گردند.

لازم به ذکر است که چنان که قبلاً اشاره شد، در آستانه مرگ، عقاید و اخلاق و رفتار انسان تجسم می‌یابد و شکل می‌گیرد و آدمی آنها را ملاحظه می‌کند؛ از این رو علامه بزرگوار مجلسی رَحْمَةُ اللهِ می‌گوید:

شیخ بهایی (قدس الله روحه) می‌فرماید: همین کردار کنونی در لباس دیگری در قیامت ظهور می‌کند؛ زیرا (فالیوم لا تظلم نفس شیئاً ولا تجزون إلا ما کنتم تعملون)^۲؛ چنان که در حدیث پیامبر (ع) آمده است: «آنان که در ظروف طلا و نقره می‌آشامند، همانا در درویشان آتش جهنم می‌غرد» و فرمود: «ستم، ظلمات روز قیامت است» و فرمود: «بهشت صحراست و نهال آن «سبحان الله و بحمده» است...».

هشتم — آیاتی که دلالت دارد بر این که اعمال انسان دارای ظاهر و باطنی است؛ مثلاً، خوردن مال مردم، آتش خوردن است و مصداق کامل آن خوردن مال یتیمان است؛ مانند: آیه ۱۰، سوره نساء.

نهم — آیاتی که دلالت دارد بر این که وقتی ظلم که در حقیقت آتش است، در جان انسان ملکه شود، خود انسان هیزم و مواد سوختی جهنم می‌شود؛ مانند: آیه ۱۵ سوره جن، آیه ۲۴ سوره بقره، آیه ۱۰ سوره آل عمران، آیه ۹۸ سوره انبیا.

دهم — آیاتی که دلالت دارد در قیامت قدرت عمل و کردار انسان به حدی قوی است که عامل را به صورت خود در می‌آورد، نظیر آیه ۱۸ سوره نبا و احادیثی که در شرح آن آمده است.^۳

۱۰- انجام فعالیت تطبیق

در این فعالیت، دانش‌آموزان با تدبیر در آیات پی می‌برند که قرآن کریم بر نوع دوم از رابطه عمل

۱- سوره غاشیه، آیات ۶-۷.

۲- سوره یس، آیه ۵۴.

۳- تفسیر موضوعی قرآن کریم، آیت الله جوادی آملی، ج ۵، صص: ۴۷-۹۶.

با پاداش و جزا، یعنی عینیت و یکی بودن آنها تأکید دارد.

در آیات ۷ و ۸ سورة زلزال به این موضوع اشاره شده است.

۱۱- توضیح درباره «بیش تر بدانیم»

این قسمت، دارای یک «هشدار» و یک «بشارت» است. در قسمت هشدار، به نکات زیر توجه

شده است :

۱- عذاب‌های جهنم متناسب با گناهان افراد است. و اگر ما به زندگی برخی افراد درست نگاه کنیم، می‌بینیم که مسئول فقر و بدبختی میلیون‌ها نفر و کشته‌شدن هزاران انسان می‌باشند.

۲- افتادن در دام شیطان تدریجی است، باید مواظب و مراقب خودمان باشیم.

۳- دنیای امروز سرشار از ستم‌ها و ناملازمات است و ما باید مسئولین اصلی این ستم‌ها را بشناسیم و برای نجات مستضعفان تلاش کنیم.

در قسمت بشارت سخنانی از رسول خدا و ائمه اطهار (صلوات الله علیهم) است. در این سخنان به نکات زیر توجه شده است :

۱- پاداش اخروی آن‌چنان عظیم و گسترده است که تلاش محدود انسان در دنیا با آن قابل مقایسه نیست. باید همت کرد و این پاداش بزرگ را به دست آورد.

۲- برخی انسان‌ها در بهشت موقعیت ممتازی دارند، مانند مجاهدان و شهدا.

۳- برخی از زنان جهان درجه خاصی در بهشت دارند.

۴- تنها پیامبر اکرم و ائمه اطهار هستند که می‌توانند ما را به درستی از جزئیات بهشت و جهنم و چگونگی زندگی در آن‌جا آگاه کنند.

۱۲- اجرای گام سوم

در کتاب سال اول درباره اقسام عهد توضیحات کامل داده شد. در آن‌جا آمد که سه‌گونه عهد داریم : اول : عهد کلی میان انسان و خدا برای عمل کردن به فرمان‌های خدا و قرارگرفتن در صراط مستقیم اسلام. دوم : تجدید همین عهد. سوم : تکمیل عهد، بدین صورت که در مسیر انجام برنامه‌ریزی، هر برنامه جدیدی را که می‌خواهیم اجرا کنیم درباره آن با خدای خود عهد می‌بندیم.

در این‌جا به دانش‌آموزان می‌گوییم که می‌خواهیم آن عهد کلی خود را بار دیگر تجدید کنیم. زیرا درک بهتری از معاد که یکی از اصول دین است پیدا کرده‌ایم. با تفکر درباره معاد، دانسته‌ایم که چه آینده عظیم و مهمی پیش روی انسان است و اگر ما خود را برای آن آینده آماده نکنیم، زندگی را

باخته‌ایم. تنها راه جلوگیری از خسران و سربلندی در آخرت، عمل به دستورات الهی و پذیرش راهی است که جلو ما قرار داده است. در سال قبل عهد کردیم که به این راه عمل کنیم تا به هدف زندگی برسیم. امسال نیز مجدداً آن عهد را تجدید می‌کنیم و به خداوند قول می‌دهیم که به راه حق یعنی دین اسلام عمل کنیم تا در آخرت در زمره بهشتیان باشیم.

د) اندیشه و تحقیق

در بخش اندیشه و تحقیق سه تمرین وجود دارد که دانش آموزان باید آنها را انجام دهند. در تمرین اول، آنان باید این موضوع را بررسی کنند که آیا اصولاً در مجازات نوع سوم که همان عینیت یافتن عمل است، ظلم امکان پذیر است یا نه. می‌دانیم که در مجازات‌های قراردادی، امکان عدم مساوات و ظلم وجود دارد؛ یعنی، ممکن است مجازاتی بیش از گناه یک شخص، به او بدهند. وقتی خود عمل به صورت مجازات ظاهر می‌شود، ظلم معنا ندارد. در تمرین دوم دانش آموزان جدولی را به صورت زیر ترسیم می‌کنند و تفاوت‌های آخرت با دنیا و برزخ را در آن می‌نویسند.

ردیف	دنیا	برزخ	آخرت
۱	محل عمل است	محل عمل نیست	محل عمل نیست
۲	پرونده عمل باز است	پرونده عمل باز است	پرونده عمل بسته است
۳	فقط آثار دنیایی عمل ظهور دارد	بهره‌ای از آثار اخروی عمل ظهور پیدا می‌کند	آثار اخروی عمل به‌طور کامل ظاهر می‌شود
۴	آگاهی‌های انسان محدود است	آگاهی انسان به اعمال خود، بالا می‌رود	سطح آگاهی انسان به اعمال خود بالا می‌رود و آنها را به‌طور حضوری می‌بیند
۵	امکان تقلب و فریبکاری در محاکمه هست	—	امکان فریبکاری در محاکمه نیست
۶	برخی پاداش‌ها قراردادی است	—	پاداش‌ها ظهور و تجسم خود عمل‌اند

تمرین سوم دربارهٔ حدیثی از رسول خداست. رسول خدا دنیا را به مزرعه تشبیه فرموده است. در این تمرین، شباهت‌های دنیا و آخرت که مربوط به این حدیث است، درخواست شده است. اگر دل را زمین مناسب برای کشت بدانیم، چه شرط‌هایی برای رسیدن به برداشت محصول خوب ضروری است؟

- ۱- بذر سالم، همان استعدادها و گرایش‌های پاک است.
- ۲- آبیاری و تغذیهٔ مناسب، همان اعمال نیک است.
- ۳- پاک کردن از خس و خاشاک و علف‌های هرز، همان پاک شدن از گناهان است.
- ۴- حفظ کردن از آسیب آفات و حیوانات، جلوگیری از وسوسهٔ شیطان، نفس اماره و دوستان ناباب و عوامل تبلیغی دیگر است.

هـ) ارزشیابی از میزان یادگیری

ارزشیابی این درس دارای موارد زیر است :

- قرائت و ترجمهٔ آیات
- انجام فعالیت اندیشه در آیات
- توضیح جایگاه گناهکاران
- انجام فعالیت خودکاوی
- توضیح جایگاه نیکوکاران
- انجام فعالیت خودکاوی
- توضیح رابطهٔ عمل و پاداش و کیفر در آخرت
- انجام فعالیت مقایسه
- انجام فعالیت تطبیق
- توضیح قسمت «بیشتر بدانیم»
- مشارکت و همکاری در تدریس
- داشتن دفتر کار منظم

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز معلم

- ۱- برخی از ویژگی‌های بهشت که در قرآن کریم و روایات آمده، به قرار زیر است :
- بهشت محل حزن و رنج نیست (سوره فاطر : آیات ۳۵-۳۳).
- مؤمنین با سلامت و امنیت وارد بهشت می‌شوند (سوره حجر : آیات ۴۸-۴۵ و سوره نحل : آیات ۳۲-۳۰).
- بهشت «دارالسلام» است و سلام یکی از نام‌های خداست (سوره انعام : آیه ۱۲۷ و سوره حشر : آیه ۲۳).
در دعا نیز آمده است «اللهم انت السلام و منك السلام و لك السلام و اليك يعودُ السلام». سلام بیان یک تعارف و گفتن درود نیست بلکه سلام اسمی از اسماء خداست؛ بنابراین، خودش حقیقتی است، مانند : رحمت، علم و سایر حقایق که انسان می‌تواند به آن مرتبه، نایل شود. (معادشناسی : ج ۱- ص ۱۰۷)
- بهشت هشت در دارد (امیرالمؤمنین علی (ع)، خصال شیخ صدوق - ص ۴۰۷ و ۴۰۸).
- در بهشت بیهودگی و لغو نیست (سوره نبا : آیه ۳۵ ، سوره واقعه : آیه ۲۴ و سوره غاشیه، آیات ۱۰ و ۱۱).
- بهشت، ویژه مؤمنی است که عمل صالح دارد (سوره بقره : آیه ۸۲ ، سوره زخرف : آیات ۷۳-۶۸ ، سوره مؤمن : آیه ۴۰ و سوره محمد : آیه ۴۷).
برای آشنایی بیشتر با ویژگی‌های بهشت، به کتاب معادشناسی تألیف علامه محمدحسین حسینی طهرانی، جلد دهم مراجعه کنید.
۲- درباره جهنم و ویژگی‌های آن، آیات و روایات متعددی آمده است که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم :
- جهنم، ریشه در تکبر انسان دارد و تکبر نیز از خصلت‌های اصلی شیطان است (سوره بقره : آیات ۳۴ و آیه ۸۷، سوره اعراف : آیه ۳۶ و سوره غافر : آیه ۲۷)، درحالی که بزرگی و کبریا ویژه پروردگار متعال است (سوره حشر : آیه ۲۳ و سوره اسراء : آیه ۱۷).
- مشرکان راهی جز جهنم ندارند (سوره حج : آیه ۳۱ و سوره یسینه : آیه ۶).
- خلقت بهشت قبل از جهنم است؛ امام باقر (ع) در این باره می‌فرماید : خداوند بهشت را

پیش از آتش آفرید؛ طاعت را پیش از معصیت، رحمت را پیش از غضب، خیر را پیش از شر، زمین را پیش از آسمان، زندگی را پیش از مرگ، خورشید را پیش از ماه و نور را پیش از تاریکی (روضه کافی: ص ۱۴۵).

— دوزخ دارای درکات^۱ است و گفته‌اند که هشت طبقه دارد و پایین‌ترین آن جهنم است؛ طبقات بالای آن به ترتیب، لَطَى، حُطْمَة، سَقَر، جَحِيم، سَعِير و هاوِیة هستند (مجمع البیان، چاپ صیدا، ج ۳، ص ۳۳۸).

— جهنم الان موجود است (سوره توبه: آیه ۴۴ و سوره عنکبوت: آیه ۵۴).
— چگونه زندگی کردن مهم‌ترین سؤالی است که پاسخ درست آن سبب می‌شود انسان به بهشت نائل شود و از عذاب رهایی یابد.

ب) منابع

- ۱— علاوه بر منابع ذکر شده در درس‌های پیش، جلد دهم از مجموعه معادشناسی تألیف علامه محمدحسین حسینی طهرانی توصیه می‌شود. (معلم و دانش آموز)
- ۲— نهج البلاغه؛ خطبه ۱۸۱ (معلم و دانش آموز)
- ۳— مواقف حشر؛ استاد محمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش آموز)
- ۴— بازگشت به هستی؛ استاد محمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش آموز)
- ۵— تجسم عمل و شفاعت؛ استاد محمد شجاعی، دانش و اندیشه معاصر (معلم و دانش آموز)
- ۶— آموزش عقاید؛ استاد محمدتقی مصباح یزدی، سازمان تبلیغات اسلامی (معلم)
- ۷— واژه نامه قرآن؛ مصطفی اسرار، انتشارات چوگان (معلم و دانش آموز). این کتاب که برای کمک به ترجمه است، در تمام درس‌ها کاربرد دارد.

۱— درکات، در مقابل درجات قرار دارد. درجات، مرتبه‌های روبه بالا و درکات مرتبه‌های روبه پایین است.

مرحله دوم: تجدید عهد

کتاب دین و زندگی (۲)، مانند کتاب سال پیش، دارای سه مرحله است. مرحله اول آن شامل نه درس است که با پایان یافتن آن وارد مرحله دوم می‌شویم. مرحله دوم برای تجدید عهد سال گذشته است؛ به همین علت، صفحه‌ای به عنوان یادآوری قرار داده شده است تا دانش‌آموزان چگونگی عهدبستن را مرور کنند و جایگاه تجدید عهد را بیابند. تجدید عهد موضوعی است که هر از چندگاهی به مناسبتی در زندگی اتفاق می‌افتد و معمولاً این تجدید عهد، پس از مطالعه و تفکر پیش می‌آید. اکنون نیز که تفکر درباره معاد صورت گرفته است و دانش‌آموزان با عاقبت انسان در آخرت بیشتر آشنا شده‌اند، فرصت مناسبی برای یادآوری عهد اصلی و قدم گذاشتن در راه زندگی است تا با تجدید و تقویت آن، انجام دادن برنامه‌های زندگی نیز پرشتاب تر شود.

پیش از این نیز یادآوری شد که ورود به مرحله دوم کتاب، بدین معنا نیست که دانش‌آموزان به مرحله تصمیم‌گیری و تجدید عهد رسیده باشند یا ما به نحو صوری، این کار را انجام دهیم بلکه درواقع، می‌خواهیم به آنان آموزش دهیم که از چنین فرصت‌هایی برای تفکر و تصمیم‌گیری استفاده کنند.

تصمیم‌گیری و عهد و پیمان، شرایطی دارد که با برخی از آنها در سال پیش آشنا شده‌ایم. در این جا نیز توکل و اعتماد بر خدا را مطرح می‌کنیم و تأثیر آن را در تقویت تصمیم‌گیری نشان می‌دهیم.

اعتماد به او

قسمت اوّل : کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی : توجه به نقش توکل و اعتماد به خدا در تقویت عهدها و پیمانها و تسريع در حرکت به سوی خدا
- ۲- اهداف آموزشی :
 - آشنایی با معنا و جایگاه توکل در قرآن
 - توانایی تشخیص میان توکل و خطر کردن (ریسک)
 - توضیح این که چرا فقط باید به خدا توکل کنیم.

ب) پیش‌دانسته‌ها

پیش‌دانسته‌های اصلی این درس، همان مطالبی است که در بخش یادآوری آمده است. چگونگی تصمیم‌گیری، مراحل و مراتب عهد و پیمان، عوامل و شرایطی که به تقویت یک عزم یا تصمیم کمک می‌کنند، مانند مراقبه و محاسبه، از جمله این پیش‌دانسته‌هاست که دانش‌آموزان در سال اوّل آموخته‌اند.

ج) اصطلاحات علمی درس

- ۱- توکل؛ یکی از اصطلاحات مهم قرآنی و دینی و از موضوعات مهم اخلاق اسلامی است. این درس، درباره این اصطلاح است.
- ۲- خطر کردن؛ این اصطلاح، معمولاً در جایی به کار می‌رود که شخص عملی را انجام می‌دهد یا راهی را می‌رود که با خطرات احتمالی آن آشنایی چندانی ندارد و بی‌احتیاطی پیش می‌گیرد. اگر

بخواهیم براساس علم اخلاق توضیح دهیم، شجاعت که یک فضیلت اخلاقی است، حدّ وسط میان ترس (جُبْن) و بی‌باکی (تَهَوُّر) است. برخی افراد نمی‌توانند تصمیم‌های بزرگ بگیرند و این ناشی از ترس آنهاست؛ برخی افراد هم بدون محاسبه، تصمیم‌های بزرگ می‌گیرند و این ناشی از تهوّر آنهاست، کار چنین افرادی را ریسک و خطر کردن می‌گویند. آنان که با محاسبه و مشورت و تعقل تصمیم‌های بزرگ می‌گیرند، اهل شجاعت‌اند.

د) ارتباط با درس قبل

این درس، با مجموعهٔ مرحلهٔ قبل ارتباط دارد اما این ارتباط از قبیل ارتباط مفهومی نیست. این درس، به‌عنوان مرحلهٔ دوم با درس‌های گذشته به‌عنوان مرحلهٔ اوّل ارتباط دارد. این ارتباط، در ابتدای مرحلهٔ دوم توضیح داده شده است و به تکرار آن نیازی نیست.

هـ) محورهای اصلی درس

- ۱- پس از تفکر دربارهٔ معاد و عاقبت انسان، لازم است پیمان خود را با خدا تجدید کنیم و مصمّم‌تر در راه سعادت گام برداریم.
- ۲- یکی از عوامل تقویت عزم و استواری در عهد و پیمان، توکل و اعتماد به خداست.
- ۳- همان‌طور که قرآن کریم سفارش می‌کند، توکل به‌جای تعقل و مشورت نیست بلکه کمک‌کنندهٔ به آنهاست.
- ۴- هر قدر تصمیم‌ها و پیمان‌های انسان، بزرگ‌تر باشد، به اعتماد بیشتر به خدا و توکل بیشتر به او مورد نیاز است.
- ۵- توکل، با خطر کردن تفاوت دارد. توکل، نشانهٔ شجاعت و ریسک کردن نشانهٔ تهوّر است که صفت خوبی نیست.
- ۶- پیامبران بزرگ الهی که رسالت بزرگی برعهده داشته‌اند، با توکل بر خدا و ایمان به او، مبارزه را به پیش می‌برده‌اند.
- ۷- ملاک توکل به خدا و اعتماد به او، توانایی خداوند در برآوردن حاجات، دانایی او به عوامل سعادت ما و قدرت مطلق خدا برای اجرای هر کاری است.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی – یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، بنابر موارد تعیین شده، از درس قبل ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

برای ورود به درس می‌توان از موارد زیر استفاده کرد.

- ۱- طرح این سؤال که «میان این مرحله و مرحله قبل چه ارتباطی وجود دارد؟»
- ۲- ذکر داستانی درباره افرادی که با یادآوری معاد و توجه به آن متحول شده‌اند.
- ۳- استفاده از طرحی که ارتباط مرحله اول با دوم در آن ترسیم شده باشد؛ مانند طرح زیر :

ج) اجزای تدریس

این درس شامل اجزای زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	انجام فعالیت بیات آیات
۳	تبیین حقیقت توکل و رابطه آن با عزم
۴	انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها
۵	طرح دو نکته مهم
۶	طرح گام چهارم

۱- قرائت و ترجمه آیات

در ابتدای تدریس، قرائت آیات تمرین می‌شود و ترجمه آنها تکمیل می‌گردد.

۲- انجام فعالیت پیام آیات

پس از تمرین قرائت و تکمیل ترجمه، دانش‌آموزان به تدبیر در آیات می‌پردازند و به سه سؤال طرح شده، پاسخ می‌دهند و بدین ترتیب، یکی دیگر از روش‌های تدبیر در قرآن را تمرین می‌کنند، روش طرح سؤال و گرفتن پاسخ از قرآن کریم.

در سؤال اول علت توکل بر خداوند مطرح شده است. در پاسخ این سؤال باید دانش‌آموزان به اوصافی از خداوند توجه کنند که منشأ توکل و اعتماد بر اوست. آیه ۵۸ سوره فرقان می‌فرماید خداوند زنده‌ای است که هرگز مرگ را نمی‌پذیرد و بر کار بندگان خود خبر و آگاه است. از آیه ۳۸ سوره زمر هم در می‌یابیم که تمام قدرت‌ها در اختیار اوست. تنها اوست که می‌تواند بدی را از ما دور کند و تنها اوست که نعمت‌ها را به ما می‌رساند و هیچ مانعی در مقابل او نیست.

در سؤال دوم علت اختصاص توکل بر خداوند آمده است. علت چنین اختصاصی در همان آیه ۳۸ سوره زمر ذکر شده است. کسی قدرت ایستادگی در مقابل اراده خدا را ندارد. کسی نیست که بتواند در کار خدا دخالت کند و بازدارنده رحمت یا دورکننده گزند باشد.

در سؤال سوم، یکی از راه‌های رسیدن به تصمیم بهتر خواسته شده است، که بنابر آیه ۱۵۹ سوره آل عمران، مشورت کردن می‌باشد.

۳- تبیین حقیقت توکل و رابطه‌اش با عزم

معلم، ابتدا توکل را معنا می‌کند و نقش توکل را در تصمیم‌گیری‌ها توضیح می‌دهد. آن‌گاه این نکته را بیان می‌کند که توکل، جایگزین فکر کردن، مشورت کردن و سنجیده تصمیم گرفتن نمی‌شود. توکل، پشتوانه تصمیم‌ها و اعتماد به وعده‌های خدای متعال است که «الَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا». تلاش و مجاهده در راه خدا به جهاد در مقابل دشمنان خلاصه نمی‌شود بلکه شامل همه اقداماتی است که در چارچوب برنامه زندگی دینی و برای خدا صورت می‌گیرد.

همچنین، لازم است که دبیر بر دوره‌های نوجوانی و جوانی به عنوان دوران تصمیم‌های مهم و سرنوشت‌ساز تأکید کند و با ذکر نمونه‌های عینی و شواهد مختلف، نشان دهد که چگونه انسان‌های بزرگ توانسته‌اند با تصمیم‌گیری‌های درست در دوره نوجوانی و جوانی، به مقام‌های بزرگی برسند. آنان که راه به جایی برده‌اند، معمولاً کسانی بوده‌اند که در نوجوانی و جوانی بهترین تصمیم‌ها را گرفته و از انرژی متراکم این دوران به نحو مطلوب استفاده کرده‌اند. در مواردی نیز، برخی در سنین بالاتر کارهای بزرگی کرده‌اند اما این‌ها استثنا بوده‌اند.

پس از تشویق کردن دانش‌آموزان به گرفتن تصمیم‌های مهم در زندگی، لازم است دبیر نیاز

بیشتر نوجوان و جوان به توکل را نیز تبیین کند.

۴- انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها

برای این که دانش‌آموزان به اهمیت رابطه توکل و تصمیم‌گیری بیشتر پی ببرند و با نمونه‌های عینی آشنا شوند، این فعالیت درخواست شده است. اول، نمونه‌هایی از تاریخ پیامبران و اسلام:

می‌دانیم که زندگی حضرت ابراهیم سرشار از تصمیم‌های بزرگ است. او خود از پیامبران اولوالعزم است و به داشتن صفت عزم مشهور است. از همان دوره نوجوانی تصمیم‌های بزرگ او آغاز می‌شود. در ابتدا با منطق قوی از سرپرست خود آزر می‌خواهد که بت‌پرستی را کنار بگذارد. پس از چندی به مبارزه با عقاید نمرد و تابعان او رفت؛ وارد بت‌خانه شهر شد و بت‌ها را شکست نمود. وی را در آتش افکندند ولی خداوند آتش را بر او گلستان کرد. پس از آن به سرزمین فلسطین مهاجرت کرد و به تبلیغ یکتاپرستی پرداخت. سال‌ها بعد به حجاز مهاجرت کرد و خانواده خود را به آنجا برد. بعدها بار دیگر مهاجرت کرد و به تجدید بنای کعبه، کانون یکتاپرستی پرداخت. در اواخر عمر به فرمان خدا تصمیم گرفت فرزندش اسماعیل را قربانی کند، که از امتحان الهی سربلند بیرون آمد و خداوند گوسفندی را برای قربانی به او هدیه کرد. همه این تصمیم‌های بزرگ نیازمند عزم بزرگ است.

زندگی امیرمؤمنان نیز همواره با تصمیم‌هایی همراه بود که دین اسلام را حفظ می‌کرد و دعوت رسول خدا را پیش می‌برد مانند:

اعلام ایمان خود در دعوت عشیره اقرین در حدود ده سالگی.

همراهی پیامبر در تمام دوره سختی در مکه.

خواهیدن به جای پیامبر در هنگام هجرت و پذیرش خطر شهادت.

حضور در جنگ بدر، خندق، خیبر، اُحُد، و سایر جنگ‌های پیامبر.

کشتن عمرو بن عبدود در جنگ خندق.

حمله به قلعه خیبر و به دست آوردن پیروزی در آن جنگ.

دفاع جانانه از پیامبر در جنگ اُحُد پس از فرار بسیاری از همراهان پیامبر.

تصمیم به تحمل سکوت، پس از رحلت رسول خدا برای حفظ اسلام.

قبول خلافت در دوره‌ای که امت اسلام گرفتار انواع فتنه‌ها بود.

عدم سازش با سران قاسطین و مارقین و ناکثین.

و

در قسمت دوم، نمونه‌هایی از تصمیم‌های بزرگی را که دانش‌آموزان در زندگی پیرامون خود

سراغ دارند یا در همین سال‌ها کسانی در کشور خودمان داشته‌اند، بیان می‌شود :

تصمیم‌های مهم و بزرگ امام خمینی رهبر کبیر انقلاب و مقام معظم رهبری
تصمیم‌گیری‌های مهم مجاهدان دوران دفاع مقدس، مانند شهید چمران، شهید همت، شهید
باکری و

تصمیم‌گیری‌های بزرگ مردم که سبب حفظ انقلاب شده است.
تصمیم‌گیری‌هایی که در میان خانواده یا خویشان و یا دوستان اتفاق افتاده است.

۵- طرح دو نکته مهم

معلم ابتدا ارتباط اخلاص و توکل را توضیح می‌دهد. توکل امری قلبی است و انسان باید به جایی برسد که فقط به خدا دل ببندد و به او اعتماد کند. بسیاری از افراد می‌خواهند توکل کنند اما دلشان عملاً متوجه قدرت دیگر و جای دیگر است. آنها نمی‌توانند بگویند که ما توکل کردیم و به جایی رسیدیم؛ خود همین بیان نشانه عدم توکل آنان است.

رابطه دیگر، رابطه میان توکل و احساس مسئولیت است. توکل، جانشین تنبلی و ندانم کاری نیست و برای کسی است که با فکر و تدبیر، مسئولیت خود را شناخته و قدم در راه انجام دادن آن گذاشته است. نمونه برجسته انسان‌های متوکل، پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهارند (ع) که همواره در انجام دادن مسئولیت‌های خود کوشا بوده‌اند.

جامعه اسلامی و نظام اسلامی ما نیازمند همت‌های بلند، تصمیم‌های بزرگ و به تبع آن، آدم‌های متوکلی است که با عزم راسخ وارد زندگی اجتماعی شوند و کشتی امت اسلامی را در میان توفان‌های سهمگین مستکبرین به پیش ببرند و عقب‌ماندگی‌های چند صدساله را جبران کنند و زمینه‌ساز تمدنی شوند که انشاءالله به دست امام عصر (ع) برپا خواهد شد و عدالت جهانی را پدید خواهد آورد. ما معلمین به اندازه توان خود باید بتوانیم این بلند نظری‌ها را به دانش‌آموزان بدهیم و آنان را انسان‌هایی مصمم و متوکل تربیت کنیم و آنها را از تنبلی و دون‌همتی دور سازیم. از این‌رو ضروری است که این قبیل نکات را در لابلای تدریس خود بگنجانیم و توجه دانش‌آموزان را به آنها جلب کنیم.

۶- طرح گام چهارم

هرگام، برنامه‌ای است که دانش‌آموزان، پس از آموزش نظری آن، باید به طور عملی بردارند و تلاش کنند آن را در زندگی خود رعایت نمایند.

در این درس، آنان برنامه توکل کردن را آموختند. اکنون که به پایان درس رسیده‌اند، با خدای خود عهد می‌کنند که بکوشند اهل توکل باشند و شرایط آن را رعایت کنند. مهم‌ترین شرط توکل،

تصمیم‌گیری درست، حرکت به سوی عمل به آن تصمیم و قبل از این دو، مشورت کردن است. از میان برنامه‌های پنج‌گانه (ارتباط با خود، خدا، خانواده، جامعه و خلقت) برنامه توکل، در ارتباط با خداست. زیرا عمل توکل دو طرف دارد: یک طرف توکل کننده است و طرف دیگر کسی است که بر او توکل و اعتماد می‌کنیم و آن کس خداست. ما به طور نمادین گام چهارم را در کلاس اجرا می‌کنیم تا خود اینکار زمینه‌ساز انگیزه در هریک از دانش‌آموزان باشد تا در برنامه‌ریزی شخصی خودشان این برنامه را هم وارد کنند.

د) اندیشه و تحقیق

در این بخش چهار تمرین قرار گرفته است:

تمرین اول، دانش‌آموزان به آیات و متن درس مراجعه می‌کنند تا فواید توکل را مشخص نمایند؛ فوایدی مثل تقویت عزم، تجدید محکم‌تر پیمان، ورود محکم‌تر و استوارتر در کارهای بزرگ، افزایش شجاعت، قدرت تحمل و صبر بیشتر، از دست ندادن آرمان‌ها، خسته نشدن در بین راه، دوری از تنبلی و ...

تمرین دوم، در مورد رابطه میان عزم و توکل است و دانش‌آموزان باید نیاز به توکل هنگام تصمیم‌گیری را توضیح دهند. این موضوع در کتاب درسی توضیح داده شده و گفته شده است که هرچه عزم بزرگ‌تر باشد، به توکل بیشتری نیاز دارد.

تمرین سوم، برای رفع یک بدفهمی است و آن، این که برخی توکل را بهانه‌ای برای توجیه تنبلی خود قرار می‌دهند. دانش‌آموزان باید با استفاده از آیه ۱۵۹ سوره آل عمران، این موضوع را توضیح دهند. این آیه درباره پیامبر اکرم (ص) است. ایشان انسانی خستگی‌ناپذیر و شجاع بود و به خاطر نجات انسان‌ها، با روی باز با مردم روبه‌رو می‌شد. هم‌چنین، در همین آیه، خداوند از او می‌خواهد که توکل بیشتر کند. روشن است که توکل سبب تنبلی نمی‌شود.

تمرین چهارم، برای آن است که دانش‌آموزان، شرایط توکل درست را بیان کنند؛ شرایطی مانند اندیشه و تفکر، مشورت با دیگران و انتخاب عاقلانه‌ترین هدف‌ها.

هـ) پیشنهاد

فعالیت اول، یک کار تحقیقی ساده است که در مورد یکی از داستان‌های مثنوی انجام می‌گیرد. این تحقیق سبب آشنایی بیشتر دانش‌آموزان با ادبیات ایران و آثار مولوی می‌شود. دانش‌آموزان می‌توانند

با مطالعه این داستان، آن را در کلاس برای دیگران بازگو کنند یا در قالب یک نمایش نامه به اجرا درآورند. داستان یادشده در دفتر اول مثنوی با عنوان قصه نجیران و بیان توکل و ترک جهد کردن آمده است. عده ای شکارچی در شکارگاهی که در آنجا شیری سکونت داشت، شکار می کردند. این شیر به شکار آن ها حمله می کرد و آن را می خورد. آنها به شیر گفتند: اگر به شکار ما حمله نکنی، ما غذای تو را تأمین می کنیم. شیر گفت: من بی وفایی های بسیار دیده ام و نمی توانم به عهد شما اطمینان داشته باشم. آنها گفتند: به قضا و قدر الهی دل خوش باش و به خدا توکل کن. شیر گفت: همان کسی که توکل را به مردم آموزش داده است، همان پیامبر از ما خواسته که جدّ و جهد و تلاش کنیم. بدین ترتیب داستان ادامه می یابد. در اینجا، چند بیت از این شعر را که به توکل مربوط می شود، از زبان شیر می آوریم.

گفت آری گر توکل رهبر است	این سبب هم سنت پیغمبر است
گفت پیغمبر به آواز بلند	با توکل زانوی اشتر ببند
رمز الکاسب حبیب الله شنو	از توکل در سبب کاهل مشو
رو توکل کن تو با کسب، ای عمو	جهد می کن کسب می کن موبه مو
جهد کن جدی نما تا وارهی	ورتو از جهدش بمانی، ابلهی

فعالیت دوم، مراجعه به آیه ۹۹، سوره نحل است که نشان می دهد شیطان بر چه کسانی مسلط نمی شود.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

موارد زیر برای ارزشیابی از دانش آموزان پیشنهاد می شود:

- قرائت و ترجمه آیات
- انجام فعالیت پیام آیات
- تبیین حقیقت توکل
- تبیین رابطه عزم و توکل
- انجام فعالیت ذکر نمونه ها
- تبیین رابطه اخلاص و توکل
- تبیین رابطه مسئولیت و توکل
- پاسخ به سؤال های اندیشه و تحقیق

- انجام فعالیت‌های پیشنهادی
- همکاری و مشارکت در تدریس
- داشتن دفتر کار منظم

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز معلم

۱— ملاک و مبنای توکل : همان‌طور که مرحوم مولی مهدی نراقی در کتاب «جامع السعادات» توضیح داده است، توکل بر این پایه استوار است که جز خدا مؤثری در وجود نیست (لا مؤثر فی الوجود الا الله) و این یکی از مراتب توحید است. در حقیقت، انسان مؤحد می‌تواند انسان متوکل باشد. کار شیطان این است که انسان را از توحید خارج کند و به شرک بکشانند. انسان باید بکوشد که از این حقیقت که مؤثری جز خدا در عالم نیست، آگاه شود و قلبش نیز به این حقیقت ایمان آورد. اگر این‌گونه شد، حالت توکل در انسان پدید می‌آید و شک نمی‌کند که همه مخلوقات از آفتاب، ماه، ستارگان، ابر، باران، حیوان و انسان در قبضه قدرت الهی‌اند. چنان که خدای تعالی خطاب به پیامبر (ص) می‌فرماید : «وَمَا رَمَيْتْ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى؛ هنگامی که تیر انداختی تو نینداختی بلکه خدا انداخت» (سوره انفال : آیه ۱۷۰).

۲— داستان بستن زانوی شتر : این داستان در کتاب «داستان راستان»، ص ۶۹، به نقل از کتاب «کحل البصر» تألیف محدث قمی، صفحه ۶۹، این‌گونه آمده است که پیامبر اکرم (ص) همراه با اصحاب به سرزمینی می‌رفتند. بعد از مدتی راه‌پیمایی، در منزلی برای نماز پیاده شدند. رسول اکرم (ص) بعد از پیاده شدن از شتر به طرف آب رفتند ولی بعد از مدت کوتاهی به سوی مرکب خویش بازگشتند. اصحاب تعجب کردند و با خود گفتند : آیا پیامبر این‌جا را برای فرود آمدن نپسندیده‌اند و می‌خواهند فرمان حرکت دهند؟ اما دیدند وقتی که ایشان به شتر خویش رسیدند، زانوبند را برداشتند و زانوهای شتر را بستند و دو مرتبه به سوی آب روان شدند. اصحاب گفتند : ای رسول خدا، چرا از ما نخواستی که این کار را انجام دهیم؟

فرمودند : هرگز از دیگران در کارهای خود کمک نخواهید و به دیگران اتکا نکنید؛ گرچه برای یک قطعه چوب مسواک باشد. از این داستان دو نکته به دست می‌آید : اول این که رسول خدا (ص) در

عین توکل و اعتماد به خدا، شتر را آزاد در بیابان رها نکرد بلکه برگشت و زانوی آن را بست تا کار خود را به نحو درست انجام داده باشد. دوم این که به دیگران آموزش داد که هر کس باید کار شخصی‌اش را خود انجام دهد و آن را برعهده دیگران قرار ندهد.

۳- چند حدیث درباره توکل : مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ لَا يَغْلِبْ وَ مَنْ اعْتَصَمَ بِاللَّهِ لَا يُهْزَمُ - کسی که بر خدا توکل کند مغلوب نمی‌شود و کسی که به خدا پناه آورد شکست نمی‌خورد. (بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۱۵۱)

امام علی علیه‌السلام : اقْوِ النَّاسَ اِيْمَانًا اكْثَرَهُمْ تَوَكُّلاً عَلَى اللَّهِ سُبْحَانَهُ - قوی‌ترین مردم در ایمان کسانی هستند که بیشتر بر خداوند توکل می‌کنند. (غررالحکم و دررالکلم، حدیث ۳۸۵۰)
: مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَكُونَ أَقْوَى النَّاسِ فَلْيَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ - کسی که دوست دارد قوی‌ترین مردم باشد باید بر خداوند توکل کند. (تحف العقول، ص ۲)

: وقتی که نمرودیان حضرت ابراهیم (ع) را در آتش افکندند، جبرئیل نزد وی آمد و گفت :
خواسته‌ای داری که برآورده کنم؟
ابراهیم فرمود : از تونه، خدا مرا بس است و او بهترین وکیل است.
میکائیل آمد و گفت : خزانه‌های آب و باران به دست من است. اگر می‌خواهی آتش را خاموش می‌کنم.

ابراهیم فرمود : نه،

جبرئیل : پس از خدا بخواه.

ابراهیم فرمود : همین قدر که می‌داند من در چه حالی هستم، کافی است.

(بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۱۵۵)

ب) منابع برای معلم و دانش‌آموز

۱- علم اخلاق اسلامی (ترجمه جامع‌السعادات)؛ مولی مهدی نراقی، ترجمه دکتر مجتبی‌وی، انتشارات حکمت (برای معلم)

۲- تصمیم‌های بزرگ اخلاقی؛ محمدباقر پورامینی؛ کانون اندیشه جوان (برای دانش‌آموز)

۳- جوان؛ محمدجواد رودگر، کانون اندیشه جوان (برای دانش‌آموز)

۴- راهیان کوی دوست؛ استاد محمدتقی مصباح‌یزدی، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) (برای معلم)

مرحله سوم: در مسیر

براساس طرحی که در کتاب دین و زندگی (۱) پایه‌گذاری شده است، مرحله سوم درباره برنامه‌هایی است که هر فرد مسلمان باید در زندگی خود اجرا کند تا به خوشبختی برسد. ارتباط این مرحله با دو مرحله قبل، ارتباطی برنامه‌ای است؛ به این صورت که در مرحله اول، با تفکر در جهان خلقت و آیات قرآن فهمیدیم که انسان عاقبتی به نام معاد دارد و باید خود را برای آن آماده کند. در مرحله دوم، تصمیم گرفتیم که با تجدید عهد و پیمان، توشه خود را برای سفر آخرت تهیه کنیم.

اکنون، در مرحله سوم تلاش می‌کنیم با برخی از برنامه‌های زندگی که همان توشه‌های سفر آخرت‌اند، آشنا شویم و برای آن‌ها برنامه‌ریزی کنیم. در ابتدای تدریس این مرحله، ضمن مرور برنامه‌های سال پیش، اجرای آن‌ها را به دانش‌آموزان یادآوری می‌کنیم.

همچنین به دانش‌آموزان تذکر می‌دهیم که برنامه‌های زندگی را باید در پنج بخش

تنظیم کنیم:

- ۱- در ارتباط با خدا
- ۲- در ارتباط با خود
- ۳- در ارتباط با خانواده
- ۴- در ارتباط با جامعه
- ۵- در ارتباط با خلقت